

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПАЧЕВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

**БОЛГАРСЬКІ КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я
(1861-1917) : КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

07.00.01 - Історія України.

АВТОРЕФЕРАТ

*дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук*

Запоріжжя - 1996

АВ 35.980

Дисертацією в рукопис.

Робота виконана на кафедрі історичного краєзнавства і допоміжних історичних дисциплін Запорізького державного університету.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Карагодін Анатолій Іванович

Офіційні опоненти: 1. доктор історичних наук, професор
Тригуб Петро Микитович
2. кандидат історичних наук, доцент
Бойко Анатолій Васильович

Провідна організація: Сімферопольський державний університет
Міністерства освіти України

Захист відбудеться 6 грудня 1996 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.04.03 в Запорізькому державному університеті (адреса: 330600, м.Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. V, акт. зал).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Запорізького державного університету за адресою: 330600, м.Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. II.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00751715 (Q)

Автореферат розісланий "4 листопада 1996 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради С. Тимченко Тимченко С.М.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження визначається необхідністю подальшого вдосконалення міжнаціональних відносин у нашій державі, що потребує поглибленого вивчення минулого національних меншин у загальному руслі історії України. Серед останніх помітне місце посідають болгари, які за чисельністю знаходяться на шостій позиції, а в окремих південних областях (Одеській, Запорізькій) - на третій. У цих регіонах болгари відігравали і продовжують відігравати значну роль.

На вибір теми певний вплив мало також підвищення інтересу до історії болгар в Україні у зв'язку із процесом відродження національної культури, мови та самосвідомості, який відбувається нині в місцях їх компактного проживання.

Болгарські сільські поселення (т.зв. колонії) на півдні України виникли у XVIII - XIX ст. Вони розташувалися як поодинокі, так і групами, яких сформувалося чотири: бессарабська, приазовська, феодосійська, вільшанська. Різні умови розвитку кожної з них призвели до виникнення особливостей, тобто, маючи спільні риси, ці групи, в той же час, являють собою окремі культурно-історичні та етнографічні типи. Це потребує спеціального дослідження кожної з них. Важливим моментом у виборі теми дисертації стало те, що приазовська група болгарських колоній є другою за розміром після бессарабської, і її докладне вивчення має велике значення для загального розуміння історії болгарської діаспори в Україні. Особливо важливим є комплексне дослідження, яке дозволяє виявити взаємозв'язок і взаємообумовленість процесів, що відбувалися в різних сферах життя приазовських болгар.

Стан наукової розробленості проблеми. Спеціальних узагальнюючих праць з даної теми немає, проте окремі її аспекти порушувалися у творах вітчизняних та зарубіжних авторів. Вітчизняну історіографію проблеми можна поділити на три періоди: перший тривав з 60-х років XIX ст. до 20-х років XX ст., другий - з 30-х до кінця 80-х років, а третій охоплює 90-ті роки і продовжується нині.

Перші відомості про переселення болгар до Приазов'я з'явилися невдовзі після цієї події. Один з його організаторів І.С.Іванов описав конфлікт колоністів з молдавським урядом,¹ вважаючи, що саме утиски останнього стали причиною переселення.

В 1869 р. А.Клаус у праці з іноземної колонізації в Російсь-

1. Иванов И.С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край. - Одесса, 1862. 21 с.

кій імперії¹ вперше зробив спробу виділити приазовські болгарські колонії як окреме утворення, коротко розглянувши основні сфери їх життя. Він позитивно оцінив переселення бессарабських болгар і для самих колоністів, і для держави. Книга А.Клауса посідає помітне місце в історіографії проблеми, хоча він і не мав можливості розглянути порушені питання у динаміці, оскільки охопив лише початок історії болгарських колоній у Приазов'ї.

Деякі аспекти господарства болгар були порушені у загальних працях з економіки регіону. К.Вернер та С.Харизоменов² визначили такі особливості болгар, як подвірний характер землеволодіння у більшості сіл, поширення регулярних переверсток та черезсмужя, розвиток виноградарства та вівчарства. В.Постников³ назвав їх землеволодіння "общинно-дільничним", наголосуючи на великій ролі громади, а причиною розшарування вважав заборгованість.

Перша праця, спеціально присвячена приазовським болгарам, з'явилася у 1901 р.⁴ Її автор В.Бертенсон коротко розглянув різні сторони їх життя, а основний крен зробив на господарстві, в тому числі, навів оригінальні дані про розвиток ремесел, подав ряд рекомендацій щодо поліпшення стану малоземельних болгар.

Дослідженню етнографії болгар Російської імперії присвячена праця М.С.Державіна, опублікована у 1914 р.⁵ Автор цілком слушно вказав фактори, які підсилюють або стримують асиміляцію, але не проаналізував конкретні причини цього процесу у приазовських болгар. У тексті іноді зустрічаються протиріччя. Так, в одному місці⁶ автор відзначив протистояння збіднілої та заможної частин

1. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России.- Вып.1.- СПб.,1869.- XII, 455, 102 с.
2. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Сост. К.Вернер и С.Харизоменов.- М.,1887.- 128,45,131,51 с.; Памятная книжка Таврической губернии под ред. К.А.Вернера // Сборник статистических сведений по Таврической губернии.- Т.9.- Симферополь,1889.- 675 с., раад. паг.
3. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство.- М.,1891.- 391 с.
4. Бертенсон В. Болгарские колонии Бердянского уезда Таврической губернии// Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России.- 1901.- N 7-8.- С.46-65.
5. Державин Н.С. Болгарские колонии в России// Сборник за народни умотворения и народопись.- Кн.ХХІХ.- София,1914.- 260 с.
6. Там же.- С.59.

болгарських громад, а в іншому зробив висновок про відсутність у них куркульства. Проте, незважаючи на деякі недоліки, значення творчості М.С.Державіна важко переоцінити: він зафіксував та зберіг для науки важливий етнографічний матеріал, визначив основні локальні групи болгар півдня України. До цього часу ще не створено подібних узагальнюючих праць з етнографії українських болгар.

Таким чином, у першому періоді болгарські колонії були предметом не стільки історичного, скільки статистично-економічного та етнографічного вивчення. У поглядах авторів нерідко простежуються народницькі ідеї. Переважну частину праць цього періоду можна одночасно розглядати і як факт історіографії, і як джерело.

Початок другого періоду вітчизняної історіографії пов'язаний з творчістю Д.Дімітрова, який, на відміну від попередників, негативно ставився до переселенської політики Росії, вважаючи її вгубною для болгар.¹ У зв'язку із необхідністю локалізувати болгарські говори, в працях діалектологів² у 50-тих роках були розглянуті міграції болгар. Але висновки про походження засновників того чи іншого села ці автори робили на основі порівняльної діалектології, а архівний матеріал майже не застосовували.

Деякі аспекти теми побіжно були порушені у працях з загальних проблем історії України та українсько-болгарських зв'язків,³

1. Димитров Д.Д. Из Бесарабия в Таврия// Язык и литература.- 1930.- Т.VI.- С.69-94.; Він же. Болгарское переселение в Украину и Крым// Сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников Ленинградского государственного Историко-лингвистического института.- Ленинград, 1931.- С.1-19.
2. Бернштейн С.Б., Чешко Е.В., Зеленина Э.И. Атлас болгарских говоров в СССР.- Ч.1.- М.:Изд-во Акад. наук СССР, 1958.- 84 с.; Бернштейн С.Б., Чешко Е.В. Отчет о диалектологической экспедиции в болгарские села Запорожской области УССР в августе 1950 года // Статьи и материалы по болгарской диалектологии в СССР.- Вып.2.- С.99-106; Бунина И.К. Из истории вайсальских говоров // Ученые записки Института славяноведения АН СССР.- Т.2.- С.242-259.
3. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.).- К.:Наук. думка, 1970.- 304 с.; Поглубко К.А. В боротьбе ковалось братство.- Кишинев, 1975.- 111 с.; Сохань П.С. Очерки истории украино-болгарских связей.- К.:Наук. думка, 1976.- 291 с.

а також в історії краю.¹

Багомим внеском у вивчення теми можна вважати статтю М.Максименка та Г.Губенко, опубліковану у 1978 р. Аналізуючи землеволодіння та соціальне розшарування серед болгар Таврійської губернії,² автори зробили спробу спростувати тезу М.С.Державіна про відсутність куркульства в болгарських колоніях.

Для другого періоду характерне намагання переосмислити такі моменти, як переселення та соціально-економічний стан болгарських колоній. Дещо розширилася джерельна база досліджень за рахунок архівних документів і даних діалектології, була зроблена популяризація фактів, накопичених попередніми дослідниками.

Сучасний період вітчизняної історіографії відзначається новим підходом до історії національних меншин, який передбачає уважне вивчення їх самобутності. Серед праць, присвячених болгарам, можна виділити статті С.Г.Кашенка, В.Павленко, Ф.І.Степанова,³ а також ряд творів автора, які подані на с.18-19.

Хоча основний внесок у вивчення теми зробили вітчизняні автори, деякий здобуток має і зарубіжна історіографія (болгарська та молдавська). У 1890 р. з'явилася праця Д.Марінова,⁴ у якій, між іншим, порушені проблеми переселення відінських болгар до Таврії. Автор одним з перших показав трагедію відінців, але його підрахунки кількості переселенців (він назвав цифру 16400) викли-

1. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька обл. - К., 1970. - 765 с.; История городов и сел Украинской ССР: Запорожская обл. - К., 1981. - 726 с.; Фоменко В.Г. Звідки ця назва. - Дніпропетровськ: Промінь, 1969. - 102 с.; Він же. Болгари в Приазов'є (рукопис) // ДАЗО, ф.Р-3319, оп.1, спр.49.
2. Максименко М.М., Губенко Г.Н. Характер землеволодіння і соціальне розшарування серед болгарських переселенців у Таврійській губернії в другій половині XIX - на початку XX століття // Проблеми слов'янознавства. - Вип.18. - Львів, 1978. - С.70-77.
3. Кашенко С.Г. Из истории крымских болгар // Сквозь века. Народы Крыма. - Вып.1. - Симферополь, 1995. - С.71-82; Павленко В. Болгари в Україні // Віче. - 1995. - липень. - С.115-126; Степанов Ф.І. З історії переселення болгар у Південну Україну в 50-60-х роках XIX ст. // Український історичний журнал. - 1996. - №1. - С.76-81.
4. Маринов Д. Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградшко и Берковско. Приносят за българската история) // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. - София, 1890. - Кн.2. - С.61-114.

кають сумнів, оскільки суперечать іншим джерелам.

Важливим етапом у дослідженні теми є творчість Б.Хаджиниколової.¹ Вона визначила поляризацію громадської думки в Болгарії а приводу переселення, об'єктивно оцінила політику Росії стосовно болгар, доводячи, що міграційний рух виник стихійно, а не внаслідок дій останньої. Крім переселення, дослідниця розглянула в обмежених хронологічних рамках (1856-1878 рр.) адміністративний та соціально-економічний стан, культуру і освіту болгар півдня Російської імперії, але проаналізувала, переважно, дані по бессарабських болгарях, а інших локальних груп торкнулася побіжно.

Серед сучасних молдавських істориків слід виділити І.Грека та Н.Червенкова,² які створили першу узагальнюючу працю з історії болгарської діаспори в Україні та Молдові від XVIII ст. до сучасності. Приазовські болгарі розглянуті ними разом з болгарями інших регіонів, але окремо не виділені.

Зарубіжні історики вивчали діаспору у руслі загальноболгарської історії, тому вони багато уваги приділяли таким аспектам, як переселення, розвиток культури болгар України. Вітчизняна і зарубіжна історіографія взаємодоповнюють одна одну.

Отже, в історичній літературі є помітний доробок з історії приазовських болгар, але і до цього часу ще не було створено узагальнюючих праць з цієї теми. Саме тому метою даної роботи є комплексне, всебічне вивчення болгарських колоній Північного Приазов'я другої половини XIX - початку XX ст. та виявлення особливостей і взаємо зв'язку різних сфер життя приазовських болгар як окремої локальної групи болгарського етносу.

Для досягнення цієї мети автор поставив перед собою такі дослідницькі завдання:

1. Розглянути причини й обставини виникнення болгарських сіл-колоній у Північному Приазов'ї.

2. Прослідкувати динаміку болгарського населення краю протягом 1863-1917 рр. та визначити джерела його збільшення.

3. З'ясувати адміністративно-правове становище приазовських

-
1. Хаджиниколова Е. Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г. // Исторически преглед.- 1976.- N 6.- С.45-61; Вона ж. Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860-1861 гг.// Bulgarian Historical Review.-1986.- N 3.- С.43-55; Вона ж. Българските преселници в южните области на Русия (1856-1877).- София,1987.- 176 с.
  2. Грек И.,Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще.- София:Христо Ботев,1993.- 296 с.

болгар та причини його змін.

4. Дослідити адміністративно-територіальний устрій болгарських колоній у Північному Приазов'ї.

5. Проаналізувати аграрні відносини в болгарських селах, визначаючи соціальне розшарування й становлення підприємництва.

6. Розглянути розвиток продуктивних сил болгарського господарства, а'ясувати його структуру та особливості.

7. Прослідкувати зміни у культурі і побуті болгарських поселенців Приазов'я, причини та рівень етнічної асиміляції.

8. Дослідити роль церкви та освіти в духовному житті приазовських болгар, визначити їх освітній рівень та шляхи становлення болгарської народної інтелігенції.

У відповідності з метою та завданнями дисертації методологічною основою дослідження стали діалектичні принципи пізнання історичної дійсності - історизму, багатофакторності, всебічності та об'єктивності пізнання. Вони передбачають комплексний аналіз тих процесів, що протікали в різних сферах життя приазовських болгар у динаміці та тісному взаємозв'язку, вивчення як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Реалізація цих принципів була здійснена через застосування комплексу методів (кількісного аналізу, статистичного, історико-порівняльного) як інструментарію історичного дослідження.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1861 р. по 1917 р. Нижня дата обумовлена моментом виникнення болгарських колоній у Приазов'ї, тобто початком їх історії у цьому регіоні. Верхня дата пов'язана з революцією та громадянською війною, які поклали початок новій епохи в житті болгар і всієї країни.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Північно-західного Приазов'я, на якій були розташовані болгарські села приазовської групи. В минулому це південна частина Мелітопольського та Бердянського повітів Таврійської губернії, а нині - Бердянський, Приморський, Приазовський, Мелітопольський та Якимівський райони Запорізької області.

Об'єктом дослідження даної роботи є комплекс джерел з історії болгарських колоній у Північному Приазов'ї дорадянського періоду. Предметом дослідження є приазовська група болгарських сіл-колоній в усьому комплексі її демографічної, адміністративно-правової, соціально-економічної та культурно-побутової сфер.

На захист виносяться такі основні положення дисертації:

1. Виникнення болгарських сіл-колоній у Північному Приазов'ї відбулося внаслідок останньої масової міграції болгар в Україні у 1861-1863 роках. Основну роль у їх формуванні відіграли вихідці

із бессарабських колоній. Участь відінських болгар у цьому процесі була незначною.

2. У комплексі причин, які вплинули на переселення бессарабських болгар, важливу роль відіграли не лише політичні (конфлікт колоністів з молдавським урядом та агітація Росії), а й економічні, пов'язані із необхідністю розширення землеволодіння болгарських громад внаслідок росту продуктивних сил.

3. Особливий адміністративно-правовий статус приазовських болгар у 60-ті - на початку 70-х рр. XIX ст. був зумовлений як належністю більшості з них до стану іноземних колоністів, так і тимчасовими пільгами, отриманими при переселенні. Незважаючи на відносно короткий термін цього періоду, він мав позитивний вплив на подальший розвиток всіх основних сфер життя болгар.

4. Втрата болгарами особливого адміністративно-правового статусу внаслідок реформи іноземних колоністів 1871 р. призвела до помітного погіршення не тільки їх правового, а й економічного становища. Ця зміна також вплинула на посилення асиміляції.

5. Поступова переорієнтація господарства приазовських болгар з тваринництва на хліборобство протягом 60-х рр. XIX ст. сталася внаслідок загальної переорієнтації економіки регіону. Вона призвела до зменшення ролі традиційних занять, ставши важливим моментом у формуванні особливостей болгар Приазов'я.

6. Відносно високий рівень розвитку продуктивних сил болгарського господарства, обумовлений порівняно достатньою забезпеченістю земельним наділом, сприяв тому, що населення болгарських колоній за рівнем життя зайняло проміжне положення між німецькими колоністами та рештою сільського населення краю.

7. Успіхи в сфері початкової освіти в приазовських болгарських селах були досягнуті завдяки поєднанню зусиль земства і болгарських громад. Важливе значення при цьому мала відносна заможність болгарського населення.

8. Розвиток культури болгар Приазов'я відзначався, з одного боку, консервацією деяких її рис, а з іншого - початком асиміляції, причини якої крилися не тільки у русифікаторській політиці уряду, а й у тих процесах, які протікали у різних сферах життя болгарських громад.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому фактично вперше проведене комплексне вивчення історії приазовських болгар у другій половині XIX - на початку XX ст. Автором уведено до наукового обігу широке коло неопублікованих архівних документів та систематизовано фактографічний матеріал, накопичений в історичній літературі. Крім того, в роботі вперше реконструйовано

хід переселення 1861-1863 рр., розглянута система оподаткування та адміністративний устрій, проаналізовані особливості аграрних відносин та структура господарства, визначені успіхи початкової освіти. Особистий внесок автора полягає у дослідженні взаємовпливу та взаємообумовленості процесів, що протікали у різних сферах життя болгарських громад, а також у виявленні особливостей формування приазовської локальної групи болгар.

Джерельну базу дисертаційного дослідження склали переважно неопубліковані документи, які зберігаються в Російському державному історичному архіві (РДІА), С-Петербурзькій філії архіву Російської Академії наук (ІПРААН), Центральному державному архіві Криму (ЦДАК), Державному архіві Одеської області (ДАОО) та Державному архіві Запорізької області (ДАЗО). Крім того були використані документи, опубліковані в законодавчих збірниках, численних статистичних та періодичних виданнях, а також матеріали власних польових спостережень автора.

Всі джерела можна поділити на три групи: письмові, лінгвістичні та етнографічні. З них переважну частину складають письмові, які, в свою чергу, поділяються на п'ять груп: актові, діловодські, статистичні, епістолярні та матеріали періодики.

Серед актових джерел найважливішими є матеріали законодавства, а яких можна виділити "Устав про колонії",¹ де визначені основні законодавчі засади устрою колоністів. У дослідженні складу населення болгарських колоній, антропонімії, землеволодіння, земельного оподаткування можна спиратися на метричні книги та володінні записи болгарських сіл, що зберігаються в ДАЗО (Ф.Р-5593, Ф-263). Правда, використання метричних книг при аналізі руху населення неможливе, оскільки записи стосувалися не окремого села, а цілої парафії. Статути установ дрібного кредиту (ЦДАК, Ф.70) допомагають дослідити розвиток фінансової кооперації у болгар.

Не менш важливим письмовим джерелом є матеріали діловодства (звіти, доповіді, рапорти, протоколи, інструкції, довідки, накази, телеграми, кошториси). Вони відклалися внаслідок функціонування центральних та губернських установ, таких як Міністерство землеробства, (РДІА, Ф.381,383,386), Міністерство внутрішніх справ (РДІА, Ф. 1291), Канцелярія Таврійського губернатора (ЦДАК, Ф.26) та інші. На жаль, майже не збереглися архіви Мелітопольських та Бердянських повітових та волосних установ, але їх частково замінюють опубліковані протоколи земських зборів.

---

1. Устав о колониях иностранцев в империи/ Свод законов Российской империи издания 1857 г.-Т.ХІІ.-Тетр.ІV.-СПб.,1857.-С.1-100.

У документах діловодства містяться різноманітні дані майже в усіх аспектів теми. Особливо цікаві ті, що походили безпосередньо від болгар - громадські приговори, скарги, прохання. Проте до них слід ставитися обережно: громадські приговори іноді склалися формально, нерідко під впливом начальства. Цікаві також звіти чиновників, що безпосередньо спілкувалися з болгарами, серед яких можна виділити звіт полковника Дембровського, відрядженого до нових колоній ввзимку 1862 р. з метою їх огляду.

Серед неопублікованих статистичних джерел можна наавати документи фонду Таврійського губернського статистичного комітету, а також матеріали Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р., опитувальні аркуші якого по Бердянському і Мелітопольському повітах зберігаються в ДАЗО. Вони необроблені, тому їх використання ускладнене, але ці документи наочно показують господарський стан окремих болгарських сімей (і бідних, і заможних).

Опублікована статистика представлена матеріалами переписів (першого Всеросійського 1897 р. та земських),¹ а також центральними та губернськими довідковими виданнями.² Особливо цінним є подвірний перепис Бердянського повіту 1904 р., у якому міститься найрізноманітніша інформація не лише по окремих селах, а й по групах селян за розміром посівів.

Цікаві подробиці життя приазовських болгар зустрічаються у матеріалах періодики. На початку ХХ ст. у краї виходили такі газети, як "Мелітопольские ведомости"(1910-1912), "Южная речь"(1913-1916), "Бердянские новости"(1910-1916), "Бердянский курьер"(1911-1912), "Бердянское эхо" (1914), "Бердянская речь" (1914-1915).

Письмові джерела частково доповнюються лінгвістичними та етнографічними. Перші з них представлені матеріалами порівняльної діалектології,³ які дозволяють уточнити місця походження заснов-

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. под ред. Н.А.Тройницкого.- Т.41. Таврическая губерния.- СПб.,1904.- XVI, 310 с.; Сборник статистических сведений по Таврической губернии.- Т.1.- Вып.1.- Симферополь,1885.-305 с., разд. паг.; Т.5.- Симферополь,1887.- 352 с., разд. паг.; Сборник по основной статистике. Подворная перепись Бердянского уезда.- Вып.1.- Симферополь,1909. - 1141 с.;
2. Волости и важнейшие селения Европейской России.- СПб.,1886.- Вып.VIII.- 157 с.; Сборник по текущей статистике на 1887-88 гг.- Симферополь,1888.-183 с.
3. Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР.- Вып.2 - 10.- М.: Изд-во АН СССР,1952-1960.

ників того чи іншого села. З етнографічних джерел були використані матеріали М.С.Державіна, зібрані на початку ХХ ст., а також дані власних польових спостережень автора, проведених влітку 1994 та 1995 рр. у селах: Гірсовці, Федорівці, Ботієві, Строгановці, Ганнівці, Богданівці, Степанівці Приазовського району та Коларовці Приморського району Запорізької області.

Отже, наявність достатньої кількості різноманітних джерел в цілому дозволяє дослідити історію приазовських болгарських колоній 1861 - 1917 років.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що вона може стати складовою ланкою у науковому фундаменті відродження самобутньої культури приазовських болгар. Крім того, зібраний та систематизований фактичний і бібліографічний матеріал, основні висновки праці можуть бути використані при підготовці фундаментальних праць з історії України та Болгарії, узагальнюючих праць з історії болгарської діаспори в Україні, українсько-болгарських зв'язків, історії Приазовського краю, а також у довідкових виданнях та посібниках для вищих та середніх навчальних закладів.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення в доповідях автора на ряді наукових конференцій: Наукова конференція Запорізького державного університету (Запоріжжя, квітень 1991 р.), Запорізька обласна історико-краєзнавча конференція (Запоріжжя, 16 квітня 1991р.), Воєукраїнська краєзнавча конференція, присвячена 75-річчю Мелітопольського краєзнавчого музею (Мелітополь, 16 - 17 травня 1996 р.), а також у ряді статей і тез, підготовлених та опублікованих або задекларованих автором.

II. СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

Структура роботи зумовлена поставленими метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох глав, висновків, додатків та списку джерел і літератури. У додатках подається карта і список болгарських сіл у Приазов'ї із зазначенням місця походження переселенців і назви ділянки, на якій засноване те чи інше село, список сіл Відінського пашалику, мешканці яких здійснили переселення до Приазов'я, статистика сільського господарства. Обсяг дисертації складає 195 сторінок машинопису.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, в'ясовується ступінь її розробленості, визначається предмет, об'єкт, мета та завдання дослідження, його наукова новизна, практичне значення та апробація, хронологічні та географічні рамки, подається характеристика використаних джерел.

Першу главу "Формування приазовської групи болгарських колоній" присвячено дослідженню причин та обставин виникнення болгарських колоній у Приазов'ї і динаміки їх населення.

Міграції болгар в Україні у другій половині XVIII - на початку ХХ ст. за інтенсивністю можна поділити на три періоди. У першому (друга половина XVIII - початок ХІХ ст.) переселення було незначним. Для другого періоду (1806-62 рр.) характерні великі переселенські хвилі (1806-12, 1828-34, 1853-56 та 1861-62 років), пов'язані з черговою російсько-турецькою війною або з її наслідками. В третьому періоді (1863 р. - початок ХХ ст.) масові міграції припиняються й нові села створюються за рахунок внутрішньої колонізації. Тоді ж посилюється розпорошення болгарського населення та втягування його у процес урбанізації.

Виникнення приазовської групи болгарських колоній завершило другий період і відбулося внаслідок переселення у 1861-1862 рр. болгар із тих бессарабських колоній, які після Кримської війни відійшли від Росії до Молдавії. Це була четверта, остання масова міграція. У ній взяли участь також відінські болгар.

У комплексі причин переселення бессарабських болгар важливу роль відіграли як політичні (конфлікт колоністів з молдавським урядом, дипломатична активність Росії), так і економічні (зростання продуктивних сил, яке підштовхувало болгар до розширення землеволодіння). Переселенню передувала значна організаційна підготовка, важливою частиною якої було обрання земельних ділянок у квітні 1861 р.¹

Із-за протидії молдавського уряду перші групи болгар у серпні-жовтні 1861 р. були вимушені переходити кордон нелегально, тому в цей час до Приазов'я було відправлено лише п'ять партій. Коли ж переселенцям почали видавати паспорти, зручний сезон було пропущено, і більша частина прибула до Приазов'я вже весною та влітку 1862 р. Загальна їх кількість становила 3491 сімей у складі 8934 чоловіків та 8526 жінок). До цього числа увійшли також албанці, молдаване та росіяни, які прибули разом з болгарами.² Масове переселення бессарабських болгар скінчилося восени 1862 р. Всього вони заснували у Приазов'ї 34 колонії.

Переселення відінських болгар до Таврії у 1861 році було спричинене загостренням суспільно-політичного становища у Північно-західній Болгарії внаслідок оселення там мусульманських еміг-

1. ЦДАК, Ф.81, оп.1, спр.716, арк.132-137.

2. Заселение Новороссийского края в 1862 г. // Журнал министерства государственных имуществ. - 1863. - Ч.82. - Отд. II. - С. 465.

рантів із Росії. Його організація відбувалася поспіхом, тому відінці, незважаючи на значну допомогу, у дорозі і на зимівлі дуже бідували, серед них спостерігалася висока смертність - померло 20 % від кількості прибулих.

Безною 1862 р. більшість відінців повернулася на батьківщину. Причинами цього слід вважати недостатню організацію переселення, невичні природні умови, розчарування запропонованими земельними ділянками, діяльність агітаторів. З 10388 відінців, що прибули у 1861 р., у Приазов'ї оселилось лише 799 (тобто 7,7%). Вони заснували дві колонії - Тернівку та Царицине. Отже, незважаючи на великі масштаби переселення відінських болгар, результати його виявилися незначними.

У подальші роки нових помітних переселень болгар до Приазов'я не було. Проте чисельність населення приазовських болгарських сіл-колоній з 1864 по 1914 р. поступово збільшилася майже втричі: з 16 тис. до 46 тис. чол. Це збільшення відбулося внаслідок природного приросту. На динаміку чисельності болгарського населення краю мала вплив також незначна зворотна міграція кінця 70-х рр. XIX ст., внаслідок якої кількість болгарських сіл зменшилася з 36 до 30.

У другій главі "Приазовські болгарини в політико-адміністративній системі Російської імперії" розглядається правове становище приазовських болгар, їх станова належність, адміністративний устрій та податкова система.

Для основної маси приазовських болгар була характерна однорідність у становому відношенні: з 1861 до 1871 року вони належали до стану іновемних колоністів, а після його скасування були зрівняні у правах з рештою селянства. Лише незначна частина приазовських болгар (близько 2 %) мала відмінну від більшості станову належність.

Важливу роль у становіщі приазовських болгар відіграла реформа іновемних колоністів 1871 р. До цієї реформи вони, як і інші колоністи, мали ряд суттєвих пільг: спрощений виїзд за кордон, право вільного переходу до інших станів, відносно великий земельний наділ при переселенні (50 десятин на сім'ю), звільнення від рекрутської та військово-постійної повинності. Крім того, у перші вісім років вони були звільнені від податків та повинностей, що відіграло важливу роль у влаштуванні їх господарства. За реформою стан іновемних колоністів було скасовано. Це співпало із закінченням восьмирічного пільгового періоду, що значно посилювало податковий тиск та навіть призвело до бажання болгар виїхати на Кавказ.

Реформа 1871 р. торкнулася й адміністративно-територіального

устрою колоністів. До цього болгарські колонії у Приазов'ї були об'єднані у колоністські округи, тобто, неважачи на їх не зовсім компактне розташування, адміністративна єдність зберігалася. Після реформи ці округи були розформовані, але замість них створені окремі болгарські волості. Лише в 1893 р. болгарські колонії у Приазов'ї втратили адміністративну єдність, увійшовши до складу змішаних волостей. Це, з одного боку, сприяло більш тісній інтеграції болгар до рівних сфер життя регіону, а з іншого - інтенсифікації асиміляційних процесів.

Третя глава "Соціально-економічний розвиток болгарських сіл у Приазов'ї" присвячена аналізу характеру аграрних відносин та розвитку продуктивних сил у сільському господарстві і торгово-промисловій сфері болгарських колоній.

Землі приазовських болгар знаходилися в приватному, общинно-подушному та общинно-подвірному володінні, причому остання категорія значно переважала. Особливість цієї форми землеволодіння у болгар, на відміну від німців, полягала у ділимості наділів, що значно сприяло земельному розшаруванню. До середини 70-х років XIX ст. спостерігалася збільшення загального землеволодіння болгарських громад, яке дорівнювало тоді 167 тис. дес. Потім до 1914 р. воно скоротилося на 10% (до 151347 дес.).¹ У той же час дещо зросло приватне болгарське землеволодіння.

Землекористування при общинно-подушному та общинно-подвірному землеволодінні регулювалося громадою. Це виявлялося у численних переділах земельних ділянок, порядку користування пасовищами тощо. Земля була предметом купівлі-продажу. Мало місце поширення оренди, серед форм якої переважала грошова.

Важливою складовою частиною аграрних відносин був процес соціального розшарування, який проявлявся також і в землеволодінні. Він почався ще в Бессарабії і значно поглибився після переселення до Приазов'я. У болгарських селах мали місце відносини по найму, причому свою робочу силу продавали не тільки сторонні робітники, а й збіднілі члени громади. Тобто. серед землеробської частини болгар поступово зростала та категорія, яка не могла повністю задовольнити свої потреби продуктами з основного заняття й вимушена була шукати додаткові заробітки за рахунок промислів та найму. Але її частка у болгар була нижчою, ніж у середньому в регіоні, а

---

1. Підрахунки автора за такими джерелами: Статистический справочник Таврической губернии на 1915 г.- Симферополь, 1915.- Ч.П.- Вып.1.- С.4-26; Вып.3.- С.6; РДІА, ф.383, оп.25, спр.38831, арк.88зв.-106.

відсоток заможних господарів - вишим.

Основним заняттям приазовських болгар було сільське господарство, розвитку якого сприяли і природно-кліматичні умови, і достатня забезпеченість земельним наділом (вища, ніж в українських та російських селян сусідніх сіл). Звичайно, в умовах соціальної диференціації забезпеченість землею окремих господарств була різною. Але малоземельні болгары, при наявності достатньої робочої сили, в більшості випадків мали можливість орендувати необхідну площу землі. Тобто, потенційні умови розвитку землеробства були достатніми навіть для малоземельних господарств.

У структурі господарства приазовських болгар спочатку, як і в Бессарабії, переважало тваринництво, але вже з кінця 60-х років XIX ст. пануючий стан зайняло хліборобство. Тваринництво разом з виноградарством та городництвом зберегло помітне значення, хоча й відійшло на другий план. Особливості болгарського господарства полягали у великій частці пшениці у загальному посіві, помітному розвитку вівчарства, виноградарства та городництва. Болгары відіграли важливу роль у поширенні в краї таких культур, як кукурудза та виноград. За рівнем розвитку продуктивних сил болгарські села займали проміжне положення між українськими і російськими селянами та німецькими колоністами.

Частина населення приазовських болгарських сіл поступово склала торгово-промисловий прошарок - невеликий, але помітний. Вони володіли питійними та мануфактурними лавками й кустарними заводами по переробці сільгосппродукції та виробництву будматеріалів. Розвиток цієї сфери в болгарських селах в цілому був зумовлений потребами сільськогосподарського виробництва.

У четвертій главі "Культура приазовських болгар" розглянуто вплив нового укладу життя приазовських болгар на зміни у їхній культурі. Джерела свідчать, що у їх середовищі мав місце процес етнічної асиміляції, який, перш за все, торкнувся матеріальної культури. Наслідки цього процесу почали проявлятися вже на початку XX ст. Так, на той час болгары вже втратили деякі елементи національного одягу та предметів повсякденного вжитку. Значної трансформації зазнало житло.

В духовній сфері болгары в більшій мірі зберегли національні риси: мову, фольклор, звичаї та традиції. Але й тут були помітні сліди асиміляції. Багатство фольклору збереглося, головним чином, у пам'яті старшого покоління, в той час як молодь була з ним обізнана значно менше. Крім того, в болгарських селах, поряд з національною мовою, все більше входила до вжитку мова російська.

Одним з каталізаторів процесу асиміляції була русифікаторська

політика царизму, провідниками якої, в певній мірі, виступали школа і церква. Слід відзначити й позитивні моменти у розвитку освіти у приазовських болгар. Бажливу роль у цій сфері як у болгар, так і всього регіону, відіграла Преславська учительська семінарія, відкрита у 1875 р. на кошти Міністерства освіти завдяки зусиллям Бердянського земства і сприянню болгарських громад. Окремі вихідці із болгар створили невеликий, але помітний прошарок інтелігенції (переважно - народні вчителі).

Болгарським громадам вдалося за допомогою повітових земств налагодити початкову освіту. Еже на початку ХХ ст. в семи болгарських селах було навіть по два, а в Інзовці - три земських училища.¹ За даними 1897 р. у болгар школи в середньому відвідували 85% хлопчиків та 23% дівчаток (у різних колоніях ці цифри коливалися від 50% до 100% серед хлопчиків та від 9% до 60% серед дівчаток). У той же час середній показник по Бердянському повіту становив відповідно 60% серед хлопчиків та 27% серед дівчаток.² Таким чином, болгарські діти були повніше охоплені початковою освітою, ніж у цілому в краї.

III. Основні результати і висновки наукового дослідження.

1. Болгарські села-колонії у Північному Приазов'ї виникли у 1861-1863 рр. в ході останнього, четвертого, масового переселення болгар до України. Його передумови створилися внаслідок еміграції до Туреччини приазовських ногайців у 1860 р. Болгари із Бессарабії (понад 16 тис.) заснували 34 колонії. Причинами їх переселення були: їх конфлікт з молдавським урядом, агітація Росії та необхідність розширення землеволодіння болгарських громад. Переселення відінських болгар - вихідців з Північно-західної Болгарії (понад 10 тис. чоловік) - було спричинене розміщенням там мусульман із Росії. Більшість відінців весною 1862 р. повернулася на батьківщину, а решта (близько 300 чол.) заснували 2 колонії.

2. Особливістю формування приазовських болгарських колоній було їх одночасне виникнення. Нового притоку болгар протягом 1864-1917 рр. майже не відбувалося. Навпаки, у 60-70-х рр. ХІХ ст. мала місце незначна зворотна міграція. Проте загальна чисельність населення приазовських болгарських колоній зросла з 16 тис.

-
1. Протоколи засіданій Бердянського уездного земского собрания за 1910 год с приложениями. - Бердянск, 1911. - С. XXIV-XXXI.
  2. Протоколи Бердянского очередного уездного земского собрания XXXII сессии созыва с 26 - 29 сентября 1897 г. с приложениями. - Бердянск, 1898. - С. 4-15.

у 1864 р. до 46 тис. у 1914 р. за рахунок природного приросту.

3. До початку 70-х рр. XIX ст. приазовські болгар мали особливий правовий статус, що виділяв їх серед решти колоністів. Закінчення пільгового терміну співпало із скасуванням стану іноземних колоністів за реформою 1871 р. Це призвело до різкого посилення податкового тиску на болгар.

4. Важливим наслідком реформи 1871 р. стало також скасування колоністських округів. У результаті цього приазовські болгарські колонії втратили адміністративну єдність, проте окремі болгарські волості існували до початку 90-х рр. XIX ст.

5. Аналіз соціально-економічного стану болгарських громад показує, що в них відбувався процес розшарування. Між односельцями дійсно мали місце відносини на основі найму.

6. Розглянувши розвиток продуктивних сил приазовських болгарських колоній, можна зробити висновок, що основним заняттям та джерелом існування їх населення було сільське господарство. Особливістю його структури була висока частка пшениці у посіві водночас із збереженням вівчарства як допоміжної галузі. Розвиток промисловості, торгівлі і фінансової кооперації, в основному, був зумовлений потребами аграрного виробництва.

7. У середовищі приазовських болгар на початку XX ст. вже був помітний початок процесу етнічної асиміляції, хоча вони на той час ще зберегли свою самобутність. Помітні успіхи були досягнуті у сфері початкової освіти, і рівень письменності приазовських болгар був вищим, ніж в середньому у болгар Російської імперії.

8. Наявність ряду особливостей приазовських болгар дозволяє виділити їх, з одного боку, як окрему етно-соціальну категорію населення даного регіону, а з іншого - як особливу локальну групу болгарського етносу.

За темою дисертації автором опубліковані такі праці:

1. Пачев С.И., Карагодин А.И. Болгары в Запорожском крае (XIX в.) // Вестник краеведа. Краеведческая секция научной конференции Запорожского государственного университета. - Апрель, 1991. - № 2. - Тезисы докладов и сообщений. - Запорожье, 1991. - С. 48;
2. Пачев С.И. Переселение болгар в Приазовье (1861-1863) // История Запорожского края в дооктябрьский период. Тезисы областной историко-краеведческой конференции 16 апреля 1991 г. - Запорожье, 1991. - С. 36-37;
3. Пачев С.И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье // Болгарське населення півдня України: Дослідження і документи. - Бип.1. - Запоріжжя, 1993. - С. 10-22.

4. Пачев С.И. Развитие экономики болгарских колоний в Приазовье(1861-1914) // Болгарське населення півдня України: Дослідження і документи.- Бип.1.- Запоріжжя,1998.- С.27-38.
5. Пачев С.І. Освітня справа у приазовських болгар у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст./ Мелітоп. держ. пед. ін-т.- Мелітополь,1996.- 15 с.- Укр.- Деп. у ДНТБ України 18.06.96, N 1441-Укр96;
6. Пачев С.І. Переселення відінських болгар у 1861-1862 роках. Сторінка із історії болгарської колонізації на півдні України / Мелітоп. держ. пед. ін-т.- Мелітополь,1996.- 13 с.- Укр.- Деп. у ДНТБ України 18.06.96, N 1442-Укр96.

Pachev S.I. The Bulgarian settlements in Northern Pripazovya (1861-1917): complex study. (Manuscript).

Dissertation on competition of scholarly degree of candidate of historical scholarship on speciality 07.00.01 - History of the Ukraine. Zaporizhva State University, Zaporizhva, 1996.

It is defined the dissertation, in which firstly realized complex study of bulgarian settlements in Northern Pripazovya in the period from 1861 to 1917. Look through the main sides of its development such as demographic, administrative, social-economic and cultural in its correlations. Special attention is paid on the historical conditions of forming the pripazovva local group of bulgarians.

Пачев С.И. Болгарские колонии Северного Приазовья (1861-1917 гг.): комплексное исследование. (Рукопись).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины. Запорожский государственный университет. Запорожье,1996.

Защищается диссертация, в которой впервые осуществлено комплексное изучение болгарских колоний Северного Приазовья в период с 1861 по 1917 гг. Рассмотрена взаимосвязь и взаимообусловленность демографической, административной, социально-экономической и культурной сферы их развития. Основной упор сделан на выявлении исторических условий и особенностей формирования приазовской локальной группы болгарского этноса.

Ключові слова: приазовські болгари, болгарська колонізація, Північне Приазов'я.

441211
Stasy

АВ 35.980

Підписано до друку 28.10.1996.

Умов. друк. арк.1. Тираж 100 прим. Зам. N 18.

Лаб. інф. МІЕМДПІ Безкоштовно